

Bevoorrechte bastaarden

Hun identificatie en sociale identiteit in Holland (1200-1523)

Kees Kuiken

‘Vous trouverez que tout n’est pas légitime.’¹
Olivier de la Marche (ca. 1426-1502)

Inleiding

Afgezien van de erfrechtelijke beperkingen waaronder zij vielen, werden middeleeuwse adellijke bastaarden ook bij andere gelegenheden vaak minder bedeed dan hun wettige ‘broers’ en ‘zusters’. We hoeven maar te kijken naar wat heer Dirk IV van Wassenaar zijn kinderen bij hun huwelijk meegaf: in 1371 het Huis ter Horst en een jaarrente van 400 pond voor zijn wettige zoon Filips V en nog 120 pond voor diens bruid Maria van Egmond, en in 1370 een jaarrente van dertig pond voor zijn bastaarddochter Katrijn (tr. Dirk Say Gozewijnsz). Maar in zijn giftbrief uit 1370 noemt de vader Katrijn heel hoffelijk zijn ‘dochter’, terwijl de bruidegom zijn bruid in datzelfde jaar wat zurig een ‘bastaarddochter’ noemt.² Ook het testament van heer Dirks vader Filips IV van Wassenaar (1343) spreekt onbekommerd van een ‘oom’ Barnier en een ‘broer’ Arend van Dam.³ Beiden zijn in 1911 door Beelaerts, voornamelijk op grond van hun zegels met het wapen Van Wassenaar met een schuinsteep over alles, als bastaarden ‘ontmaskerd’.⁴ Zowel de zegelvoering als het taalgebruik wekken de indruk dat zij niettemin door de wettige takken als ‘echte’ familie werden beschouwd.

¹ Aangehaald in C. Emerson, *Olivier de la Marche and the rhetoric of fifteenth-century historiography* (Woodbridge, 2004) 158.

² M.J. van Gent en A. Janse, ‘Van ridders tot baronnen. De Wassenaers in de Middeleeuwen’, in: H.M. Brokken, ed., *Heren van stand. Van Wassenaar 1200-2000: achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer, 2000) 35; J.C. Kort, *Wassenaar de oudste. Het archief van de familie Van Wassenaar van Duvenwoorde* (Hilversum, 2002) 65 reg. 46-48. Generaties zijn genummerd zoals in de genealogische tabellen bij Brokken, ed., *Heren van stand*.

³ Gedrukt in H.G.A. Obreen, *Geschiedenis van het geslacht Van Wassenaar* (Leiden, 1903) 19-20.

⁴ W.A. Beelaerts van Blokland, ‘Iets over Wassenaar van Damme’, *De Nederlandsche Leeuw*, XXIX (1911) 51-53.

Bastaarden waren het dus, maar bevoorrechte bastaarden. Het beroemdste voorbeeld uit de familiekring van de zojuist genoemde heren van Wassenaar was heer Willem van Duivenvoorde alias Snikkerieme, ridder, die in 1329 officieel is gelegitimeerd en het tot grafelijk topambtenaar bracht, waarbij hij een reusachtig vermogen vergaarde.⁵ Raadselachtig blijft daarentegen de vijftiende-eeuwse Leidse rederijker Willem de bastaard van Wassenaar, van wie alleen de schoonfamilie (met wie hij in een reeks rechtszaken verwickeld was) bekend is.⁶ Uit het familiearchief blijkt ook niet dat hij tot de beleenden of anderszins bevoorrechten behoorde. Overigens kwamen bastaarden uit losse contacten met wisselende vrouwen nauwelijks voor zulke gunsten in aanmerking. Net zoals de veelbesproken welgeborenen vormden zij de rafelige onderrand van de middeleeuwse ridderschap.⁷

‘Mocht er belang worden gesteld in deze bastaarden,’ besloot Beelaerts in 1911 in *De Nederlandsche Leeuw*, ‘dan zouden die een volgende maal uitvoeriger kunnen worden besproken’. Dat was onder de toenmalige lezers kennelijk niet het geval. Beelaerts publiceerde in 1922-1923 in hetzelfde tijdschrift een artikelreeks over jongere takken uit de heren van Wassenaar, maar liet het bij enkele toespelingen op mogelijke bastaardooms.⁸ Die aandacht is er nu wel. Naast een stroom van studies over middeleeuwse koninklijke bastaarden geldt zij nu ook andere voor- of buitenechtelijke kinderen. Plomp (1987) en Carlier (1999) publiceerden over legitimaties in de vijftiende en zestiende eeuw.⁹ Sinds 1996 is ook de publicatie van pauselijke dispensaties vanaf 1431 begonnen.¹⁰ Mol legde in 1994 het verband tussen de zorgplicht voor bastaarden en hun onderhandse erkenning in (Friese) testamenten.¹¹ In hetzelfde jaar vond Bulst dat zulke erkenningen in het laatmiddeleeuwse Lyon meer voorkwamen in adellijke testamenten: driemaal zo vaak (4,2%) als in testamenten van *commoners* (1,4%).¹²

In 2000 presenteerde Kuehn een klassiek rechtshistorisch kader voor de door Mol gesignaleerde onderhandse erkenningen. Uitgangspunt was de plaats van onwettige kinderen binnen de Florentijnse memoriecultuur. In het *ius commune*, dat ook elders in middeleeuws Europa gold, draaide het familierecht naar klassiek Romeins voor-

⁵ H.M. Brokken, ‘Willem (Snikkerieme) van Duivenvoorde’, in: idem, ed., *Heren van stand*, 246-250.

⁶ H. Brinkman, *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen* (Hilversum, 1997) 173-178.

⁷ A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum, 2001) 43-72, 220-223, 413-419.

⁸ W.A. Beelaerts van Blokland, ‘Jongere takken van het geslacht van Wassenaar, vóór 1300 daaruit voortgesproten’, *De Nederlandsche Leeuw*, XL (1922) 298-309, 355-364; XLI (1923) 317-333.

⁹ N. Plomp, ‘Legitimaties in de Noordelijke Nederlanden in de Bourgondische en Habsburgse tijd’, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, XLI (1987) 80-135; M. Carlier, ‘“Niet wederstaende dat hi bastaert is.” Legitimatie van onwettige kinderen in de Bourgondische Nederlanden als sociaal-politiek fenomeen’, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, II (1999) 96-161.

¹⁰ L. Schmugge, ed., *Repertorium poenitentiarie Germanicum* (Tübingen, 1996-). Inmiddels zijn zeven delen verschenen, met daarin de jaren 1431-1492). Analyses zijn te vinden in L. Schmugge, *Kirche, Kinder, Karrieren. Päpstliche Dispense von der unehelichen Geburt im Spätmittelalter* (Zürich-München, 1995).

¹¹ J.A. Mol, ‘Speelkinderen en papenkroost. Testamentaire beschikkingen ten gunste van bastaarden’, in: idem, ed., *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden, 1994) 259-293.

¹² N. Bulst, ‘Illegitime Kinder – viele oder wenige?’, in: L. Schmugge ed., *Illegitimität im Spätmittelalter* (München, 1994) 21-39.

beeld om de continuïteit van de vaderlijke macht. In deze juridische context waren erfrecht en memorie twee middelen tot hetzelfde doel: voortzetting van de familie in erfgoed (*substantia*) en gedachtengoed (*memoria*). Bij dit laatste behoorde naast de rituele herdenking van gestorven voorouders zeker ook de constructie van teksttradities: van testamenten, die het erfgoed binnen de (agnatische) familie moesten houden, tot genealogieën. De hamvraag was of, en wanneer, bastaarden deel uitmaakten van zo'n familie. Juridisch gesproken vielen zij niet onder de vaderlijke macht. In de praktijk gingen bijvoorbeeld bastaarden die in het gezin van hun biologische vader opgroeiden wel als min of meer onderhands 'erkend' door het leven. Echte legitimatie plaatste een bastaard daarentegen onherroepelijk onder de *patria potestas*: zo niet in feite, dan toch zeker in rechte.¹³

De groep *lucky bastards* wordt hieronder nader besproken aan de hand van een casus die in de afgelopen eeuw uitgebreid door genealogen en historici is bestudeerd: het adellijke familienetwerk van de heren van Wassenaar cum suis (1200-1523).¹⁴ Hoe werd binnen dit netwerk de sociale identiteit van bastaarden geconstrueerd? Werd hun leven en dat van hun nakroost bepaald door patroon-cliëntrelaties met hun wettige 'broers' en 'neven', of vormden zij een min of meer aparte subcultuur binnen de Hollandse adel? Hoe stond het in dat verband met hun familie-, geslachts- en adelsbesef? Wat betekende het predicaat 'welgeboren' voor hen? De kernvraag betreft de constructie van de sociale identiteit van laatmiddeleeuwse bastaarden. Deze wordt hierna geoperationaliseerd tot drie velden: (1) stand, staat en status; (2) militaire functies; en (3) kerk, memorie en studie. Evenals in mijn opstel over laatmiddeleeuwse dames gaat aan de behandeling hiervan een genealogische voorbeschouwing vooraf.¹⁵ Hierin komt vooral het methodologische knelpunt van de identificatie aan de orde.

Identificatie van bastaarden

Natuurlijke kinderen krijgen naar hedendaags Nederlands recht de achternaam van de moeder, tenzij zij door de vader zijn erkend. In bepaalde gevallen staat zo'n erkenning ook gelijk aan wettiging.¹⁶ In de Middeleeuwen is erkenning steeds een wat onduidelijke familieaangelegenheid gebleven. Wettiging (*legitimatio*) was echter, met name in de vijftiende eeuw, een voorrecht van de landsheer dat een rijke bron van inkomsten opleverde. In die tijd werden ook regels vastgelegd voor de naamgeving en wapenvoering van (adellijke) bastaarden. Zij kregen als toenaam niet die van hun vader maar een verwijzing naar diens heerlijkheid en mochten het wapen van hun vader voeren, voorzien van een schuine streep (de 'bastaardbalk') over het schild.¹⁷

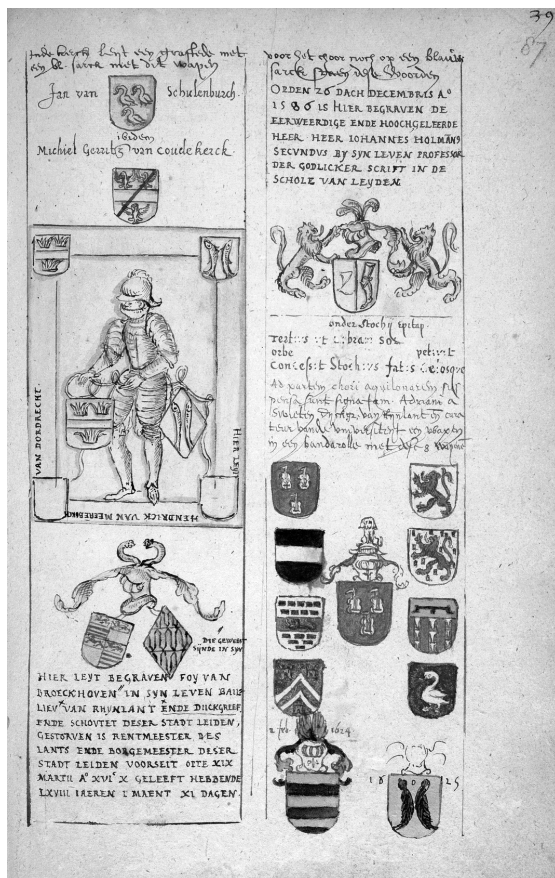
¹³ T. Kuehn, 'Memoria, family and law', in: G. Ciappelli en P.L. Rubin, ed., *Art, memory and family in Renaissance Florence* (Cambridge, 2000) 262-283.

¹⁴ Bibliografie tot 2000 in: Brokken ed., *Heren van stand*; voorts o.a. Kort, *Wassenaar*; A. Janse, 'The education of the noble Wassenaar family', in: K. Goudriaan, e.a., ed., *Education and learning in the Netherlands 1400-1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens* (Leiden-Boston, 2003) 35-50.

¹⁵ K. Kuiken, 'Laatmiddeleeuwse dames. Van genealogie tot groepsportret', *Virtus*, XIV (2007) 57-75.

¹⁶ Plomp, 'Legitimaties', 81. Mol, 'Speelkinderen', 262-265 geeft een helder overzicht van de verschillende categorieën onwettige kinderen.

¹⁷ Carlier, 'Legitimatie'; L. Duerloo, 'Bastaarden, wapenkoningen en rechtbanken', *Heraldicum disputationes*, I (1996) 77-96.

Heraldica in de Leidse Pieterskerk in het handschrift 'Inscriptiones' van Arnoldus Buchelius. Het tweede wapen van boven in de linkerkolom is van Michiel Gerritsz van Koudekerk (*coll. en foto Universiteitsbibliotheek Utrecht*)

Zo voerde de Leidse welgeboren familie Van Koudekerk omstreeks 1500 het aldus 'gebroken' wapen van de familie Van Poelgeest, heren van Koudekerk. Zij stamden waarschijnlijk af van Willem Fyenz, een veertiende-eeuwse bastaard van Poelgeest, en namen in de zeventiende eeuw in Holland en Friesland de naam (Van) Poelgeest aan.¹⁸

De middeleeuwse praktijk week in Holland af van deze strikte Bourgondische regelgeving. Naast de schuinstreep waren andere heraldische tekens van bastaardij schering en inslag. Ook met de naamgeving werd de hand gelicht. Veel adellijke bastarden staan gewoon onder patroniem te boek. Zo werd in 1516 de 'schamele dienstmaagd' Machteld Ogiersdr. gelegitimeerd als natuurlijke dochter van Ogier van Duivenvoorde.¹⁹ Diens broer Jan had bij een in 1446 overleden Aagte Filipsdr. een bastaard Arend Jansz. In dat jaar schonk Jan, die zegelde met drie wassenaars (Van

¹⁸ K. Kuiken en A. van Poelgeest, 'Bonteman alias Wassenaar', *De Nederlandsche Leeuw*, CXVIII (2001) 665-670; K. Kuiken, 'De oudste generaties Van Poelgeest: Willem de bastaard van Poelgeest', *De Nederlandsche Leeuw*, CXX (2003) 365-372. Laurens Gerritsz van Koudekerk staat in 1526 als welgeboren man van Rijnland te boek. Zie voor de wapenzerk van zijn kleinzoon Michiel: www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/inscriptiones/087 (geraadpleegd 18 aug. 2009).

¹⁹ Plomp, 'Legitimaties', 101.

Duivenvoorde), aan zijn bastaard Arend een stuk land in Voorschoten. In 1510 bezegelde Arend Jansz, die zich toen 'bastaard van Duivenvoorde' noemde, met drie wassenaars en een schuinstreep over het schild als schout van Voorschoten de verkoop van een deel van zijn schoutambt en huis.²⁰

Sommige bastaarden kregen de toenaam van de moeder of, vollediger gezegd: zij werden met naam en toenaam vernoemd naar hun grootvader van moederszijde. Een door Beelaerts in 1911 geïdentificeerde bastaard van heer Dirk III van Wassenaar zegelde in 1342 als Arend van (den) Dam(me), schout van Voorschoten, met drie wassenaars en een schuinstreep. In de omgeving van de heren van Wassenaar komen we de naam Arnekin of Arend van Dam al vóór 1300 tegen. Hij was in 1281 gegoed in Ketel (waar de heren van Wassenaar eveneens ambachtsheer waren) en zegelde in 1291 als knaap samen met vader en zoon Van Wassenaar.²¹ Zijn zegel is niet bewaard, maar qua tijd kan hij de grootvader *maternel* van de schout uit 1342 zijn.²² In 1346 leren we nog een derde Arend van Dam kennen als oudste van drie zonen van een Arend van Voorburg. Er ontstond in dat jaar onenigheid over zijn vaders huis te Voorburg, dat in 1347 op naam van zijn broer Willem kwam.²³ De eenvoudigste verklaring voor het voorkomen van de naam 'Arend van Dam' in deze families is dat zowel Dirk III van Wassenaar als Arend van Voorburg het bed hebben gedeeld met een dochter van Arnekin. In het geval van Dirk was dit blijkbaar geen wettige verhouding; bij Arend van Voorburg is deze twijfelachtig. Het staat er niet met zoveel woorden, maar zou zijn zoon Arend achter het net hebben gevestigd omdat hij een bastaard was?

Van de Voorschoter schout Arend van Dam zijn met zekerheid twee zonen bekend: Filips Arendsz van Dam, knaap, en Klaas Horst.²⁴ Arend werd in 1343 bedacht in het testament van zijn halfbroer Filips IV van Wassenaar – hij erfde onder meer diens harnas – en heeft misschien daarom een zoon naar hem vernoemd. Van Klaas Horst wordt aangenomen dat hij zich noemde naar het Huis ter Horst bij Voorschoten, waar zijn broer Filips van Dam tot 1372 heeft gewoond. Er zijn echter geen aanwijzingen dat Klaas dit huis (al in 1256 in handen van de Wassenaars) ooit heeft bewoond. Ik vermoed dat hij evenals Arend van Dam is vernoemd naar een grootvader *maternel*: in dit geval mogelijk de Nicolaus de Hurst die in 1286 als kerkmeester van Voorschoten optrad.²⁵ In deze parochie maakten de heren van Wassenaar vanouds de dienst uit. We mogen Nicolaus dan ook tot hun cliëntèle rekenen, zeker gezien zijn toenaam. Wellicht beheerde hij in hun dienst het Huis ter Horst.

²⁰ C. Hoek, 'Repertorium op de lenen van de Lek en Polanen', *Ons voorgeslacht*, XXXVII (1982) 136 nr. 8; Kort, *Wassenaar*, 53 reg. 27, 55 reg. 36; Regionaal Archief Leiden (RAL), bibliotheeknr. LB 7000/3 (G.A. van Rijkshuizen, 'Geslacht- en wapenboeken (GW)', dl. B, fol. 8 (1487), fol. 65 (1498); Obreen, *Wassenaar*, 84.

²¹ A.F.C. Koch, J.G. Kruisheer en E.C. Dijkhof, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 (OHZ)* (5 dln.; 's-Gravenhage-Assen, 1970-2005), III, nr. 1186; IV, nr. 2270.

²² OHZ, IV, nr. 2477; OHZ, III, nr. 1271; J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstad Amstel', *Ons voorgeslacht*, XLIII (1988) 377; XLVI (1991) 388 nr. 73; C. Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Kethel en Spaland', *Ons voorgeslacht*, XXV (1970) 243 nr. 8.

²³ J.C. Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Voorburg', *Ons voorgeslacht*, XLI (1986) 365 nr. 13.

²⁴ Als broers vermeld in 1366 (M. Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijnsburg* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1951), I, 152 reg. 368).

²⁵ OHZ, IV, nr. 2270. De zegels van Dirk van Wassenaar, priester Jan en kerkvoogden Klaas van Horst en Dirk Godfriedsz zijn verdwenen.

In de genealogie heten zulke in vrouwelijke lijn verervende namen en toenamen ‘springnamen’.²⁶ Ze hebben al voor veel verwarring gezorgd. Zo leidde Te Water uit de vermelding van een Klaas Horst als zoon van een Dirk van Boomgaard in 1421 af dat deze Dirk een zoon van de hierboven genoemde Klaas Horst was.²⁷ Vleer sloot hierbij nog een vermeende kleinzoon Dirk Klaas Horstsz (zegelt Zwammerdam 1413) aan.²⁸ De Boomgaards, schouten van Wassenaar die zich noemden naar hun Huis te Boomgaard aldaar, zijn echter op grond van hun zegels (gedwarsbalkt van zes stukken met een schuinstreep over alles) eerder bij Van Raaphorst dan bij Van Wassenaar in te delen.²⁹ De heren van Raaphorst bezaten vanouds de tiende van Boomgaard en waren nauw verwant aan de heren van Wassenaar, die de Boomgaards bij herhaling als hun ‘neven’ betitelden.³⁰ Het lijkt er alweer op dat Klaas Horst Dirksz van Boomgaard zijn naam van moederszijde heeft geërfd. De Zwammerdammer Dirk, die in 1424 als welgeborene te boek staat, zegelde als schout in 1413 met een geheel afwijkend wapen en is ook verder niet met de Boomgaards in verband te brengen. Hij was de kleinzoon van een zekere Hugo, die volgens de leenregisters een bastaard was van een verder onbekende Klaas van der Horst.³¹

Genealogische dubbelgangers tierden welig in dit milieu van adellijke bastarden en welgeborenen. Naast Klaas Horst Arendsz van Dam en Klaas Horst Dirksz van Boomgaard zijn nog twee veertiende-eeuwse tijd- en naamgenoten bekend: een Klaas Horst alias Liklaas Jansz van der Poel (samen met zijn broers Hugo en Filips in 1367 leenman van de heer van Wassenaar)³² en een zoon van de Leidse taalman Jan heer Simonsz. Deze laatste schikte in 1366 met Dirk van Boomgaard, Filips Arendsz van Dam en anderen een kerkvete in Wassenaar tussen de families Van Steenhuis (uit Van Raaphorst) en Gaal. Van Dam trad op namens Gaal cum suis, Van Boomgaard en Jan heer Simonsz (gezien zijn zegel zelf vermoedelijk een Gaal) voor de tegenpartij.³³ Omdat laatstgenoemden beiden een zoon Klaas Horst lieten dopen, hadden zij mogelijk dezelfde schoonvader.

Ook bij Arend van Dam en zijn zoon Filips speelt een dergelijke dubbelgangerskwestie. Arend van Dam zegelde in 1342 met drie wassenaars en een schuinstreep, evenals zijn zoon Filips, knaap, vanaf 1398, en zijn kleinzoon Gijsbert Klaas Horstsz

²⁶ K. Kuiken, ‘De wetten van Dölleman’, *Genealogie*, XIV (2008) 21-23.

²⁷ www.janvanhout.nl, ‘Leids patriciaat tot 1420 (LP)’ (geraadpleegd 8 aug. 2009) in voce ‘Van (den) Damme’; Hoek, ‘Wassenaar’, 608 nr. 397.

²⁸ W.T. Vleer, *De Friese Wassenaars* (Drachten, 1963) 35-37.

²⁹ Regionaal Archief Leiden (RAL), Kloosterarchieven, inv.nrs. 1069, 1424.

³⁰ C. Hoek, ‘Repertorium op de lenen van de hofstad Raaphorst te Wassenaar’, *Ons voorgeslacht*, XXIX (1974) 95 nr. 112; idem, ‘De leenkamers van de heren van Wassenaar’, *Ons voorgeslacht*, XXXIII (1978) 608 nr. 397.

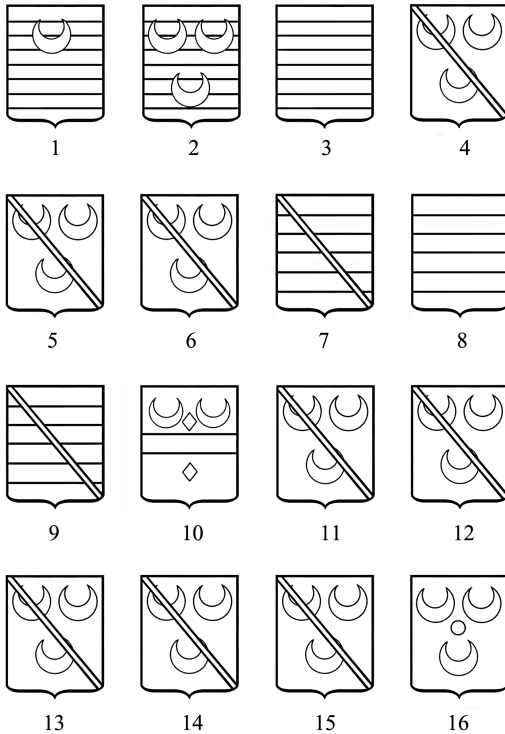
³¹ J.C. Kort, ‘Grafelijke lenen in Rijnland’, *Ons voorgeslacht*, XLV (1990) 179 nr. 527; XLIII (1988) 346 nr. 224; XLVI (1991) 334 nr. 18.

³² Hoek, ‘Wassenaar’, 632 nr. 441. Een relatie met de in 1395 gestorven raadsheer Jan van de Poel (Janse, *Ridderschap*, 438) is niet aangetoond. Dat de moeder de spil van deze belening was, blijkt uit de verervingscondities. Van verwantschap met de leenheer wordt niet gerept.

³³ Kort, *Wassenaar*, 62-63 reg. 33; LP in voce ‘Jan heren Simonsz’; A. Hulshof, e.a., *Corpus Sigillorum Neerlandicorum (CSN)*, ‘s-Gravenhage, 1937) nr. 855; vgl. echter J.H. de Vey Mestdagh en J.A. de Boo, *Liber sigillorum. De zegels in het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, 1200-1811 (LS)* (Utrecht, 1995) nr. 2074, waarop Jan heer Simonsz in 1391 zegelt met een uitkomende leeuw.

vanaf 1401.³⁴ Filips, Gijsbert en Gijsberts zoon Klaas Horst waren alledrie schepen van Leiden. De wapenkaart van Van Rijckhuijsen (1758) geeft het wapen van laatstgenoemde echter niet in de kleuren Van Wassenaar maar in die van de jongere tak Van Duivenvoorde.³⁵ In 1364 zegelde voorts een Arend van Dam als baljuw van Den Haag: gedwarsbalkt van acht stukken met een schuinstreep. Dit is vrijwel hetzelfde wapen dat heer Jan van Duivenvoorde, ridder, in 1318 voerde. Was baljuw Arend dan een nazaat van deze Van Duivenvoorde?³⁶ De belening in 1408 van een Arend van Dam Filipsz in Den Haag 'in de landmade die van heer Jan van Duivenvoorde was', versterkt dit vermoeden.³⁷ Of leefden er in de veertiende eeuw twee Arenden van Dam, beiden met een zoon Filips, de een uit Van Wassenaar, de ander uit Van Duivenvoorde?

Ik hoop dit dubbele dubbelgangersraadsel in een latere genealogische publicatie uit te werken. De in de literatuur gangbare verklaring dat Arend van Dam, de 'broer' van Filips IV van Wassenaar, tussen 1342 en 1364 van wapen is gewisseld, waarna

Wapenzegels uit de omgeving van Van Wassenaar cum suis naar de schetsboeken van Gijsbert van Rijckhuijsen.

1. Arend van Dam (1363),
2. Dirk Arendsz. van Dam (1370),
3. Filips Arendsz. van Dam (1372),
4. Arend van Dam (1413),
5. Filips Arendsz. van Dam (1450),
6. Filips Arendsz. van Dam (1383),
7. Dirk van Boomgaard (1371),
8. Wilem van Boomgaard (1427),
9. Willem van Boomgaard (1441),
10. Dirk Klaasz. Horst (1413),
11. Klaas Horst (1428),
12. Floris Klaas Horstz. (1444),
13. Dirk Barnier (1342),
14. Klaas de bastaard (1380),
15. Willem Klaasz. (1407) en
16. Boyen Jansz. (1520)

³⁴ Noord-Hollands Archief, Haarlem (NHA), Archief Abdij Egmond, inv.nr. 583; C. Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen te Bleiswijk, Hillegersberg, Kralingen, Overschie, Rotterdam, Schiebroek, Schoonderloo en Zevenhuizen (1200-1648)', *Ons voorgeslacht*, XLI (1986) 160 nr. 30; GW-B fol. 18, 36; GW-C fol. 62.

³⁵ G. van Ryckhuijsen, *Wapenkaart [...] van de edele groot achtbare heeren veertigen der stad Leyden* (Leiden, 1758) nrs. 1.3.10, 1.3.12.

³⁶ Kort, *Wassenaar*, 15; Beelaerts, 'Jongere takken' (1922) 304, 308-309.

³⁷ Hoek, 'Lek en Polanen', 136 nr. 8.

zijn zoon Filips (die in 1370-1379 nog een dwarsbalkenwapen voerde) in 1398 toch weer voor het sprekende wapen met de drie wassenaars koos, bevredigd niet ten volle.³⁸ Omstreeks 1300 was immers het geslachtsbesef van de groep Van Wassenaar cum suis al zo sterk dat alle bekende takken een ‘nieuwe huisstijl’ aannamen: niet de tot dan toe gangbare dwarsbalkenwapens, maar sprekende wapens met drie wassenaars. Naarmate jongere takken zich naar hun vaste residenties (Duivenvoorde, Zandhorst, Kranenburg, Groeneveld) gingen noemen, namen zij ook van de hoofdtak afwijkende wapenkleuren aan.³⁹ Het zegel van heer Jan van Duivenvoorde uit 1318 is dan op te vatten als een relict van de dertiende-eeuwse wapenvoering. Een terugkeer naar dit archaische wapen in 1364 lijkt mij moeilijk voorstelbaar zonder directe genealogische relatie.

Zijn er andere middelen om laatmiddeleeuwse adellijke bastaarden te identificeren? Beelaerts kwam in 1923 terug op het testament van Filips IV van Wassenaar uit 1343, waarin een ‘oom’ (Barnier) en een ‘broer’ (Arend van Dam) naar Beelaerts’ oordeel nogal karig werden bedeed. Beelaerts meende dat zulke zuinige legaten, giften of lenen op onwettige komaf van de ontvanger wezen – een hypothese die gezien het voorbeeld in onze inleiding niet geheel uit de lucht gegrepen is. Zo bestempelde Beelaerts in 1923 ook drie kleine leenmannen van heer Dirk (III) van Wassenaar: ‘oom’ Bartholomeus (beleend 1276), ‘oom’ Dirk van Delft (idem 1306) en ‘oom’ Wouter (1310) als bastaarden. Bartholomeus komt nader ter sprake in de paragraaf over kerk, memorie en studie. Wouter is mogelijk de Wouter van Veen die omstreeks 1281 grafelijk leenman te Aarlanderveen was. In de Wassenaarse leenboeken heeft oom Wouter geen leenvolger, wat inderdaad op een persoonlijke gunst aan een bastaard zou kunnen duiden. In het grafelijke leen van Wouter van Veen volgt echter in 1332 een zoon Hendrik op. Diens kleinzoon Wouter van Veen zegelde in 1344-1349 als schepen van Leiden met drie wassenaars en een schijfje in het schildhart.⁴⁰ De vraag blijft of dit schijfje als een teken van bastaardij is te lezen. Bij Dirk van Delft denken we natuurlijk eerst aan de auteur van de *Tafel vanden Kersten ghelove*. Een verband met de in 1306 beleende oom Dirk is echter niet gevonden. Obreen houdt hem voor een behuwdoom van Dirk van Wassenaar.⁴¹

De heuristische waarde van zegels, legaten, giften en lenen ten spijt, is de identificatie van bastaarden al te vaak een vergelijking met veel onbekenden, nog afgezien van alle dubbelgangersdilemma’s. Geen wonder dat het onderzoek zich een tijdlang heeft toegespitst op de hardste categorie gegevens: de vanaf het midden van de vijftiende eeuw onder Bourgondische regie begonnen registratie van legitimaties.⁴² In deze studies wordt ook verwezen naar de officiële dispensaties die bastaarden nodig

³⁸ O.a. Beelaerts, ‘Van Damme’; Vleer, *Friese Wassenaars*, 30-37; LP in voce ‘Van (den) Damme’.

³⁹ Janse, *Ridderschap*, 252-257.

⁴⁰ RAL, Archieven van de kerken, inv.nr. 601 reg. 787; RAL, Archief der secretarie van Leiden, inv.nr. 1426 (zegel van zijn zoon Herman Bitter, 1388). Een kleinzoon van deze schepen was Wouter van Veen, die in 1420 kapelaan was op een door Gijsbert Klaas Horstz gestichte kapelanie in de Pieterskerk.

⁴¹ Kort, *Wassenaer*, 51 reg. 16, 63 reg. 33; Obreen, *Wassenaer*, 14; vgl. CSN, nr. 810: Dirk van Delft, ridder, zegelt 1243: een kruis.

⁴² Plomp, ‘Legitimaties’; Carlier, ‘Bastaert’.

hadden om hogere kerkelijke wijdingen te ontvangen of stedelijke ambten te bekleeden. Concrete berichten over wereldlijke dispensaties ontbreken doorgaans.

De mooie studie van Mol over bastaarden in Friese testamenten tot 1550 opent een ander perspectief. Naar Romeins recht kon een vader in Friesland bastaarden legitimeren door hen in zijn testament uitdrukkelijk niet als natuurlijke kinderen maar als ‘zijn kinderen’ te bedenken.⁴³ Dit werpt de vraag op of de hierboven genoemde testamentaire beschikkingen uit de familie Van Wassenaar cum suis, en vooral ook de schenking van Dirk van Wassenaar bij het huwelijk van zijn dochter Katrijn, niet eveneens als onderhandse erkenningen zijn op te vatten. Daarom loont het de moeite om nogmaals het testament van Filips van Wassenaar door te lopen. Het is een testament op de langstlevende. De oudste dochter, jonkvrouw Heilwijf, wordt tweemaal als erfvolgster van Filips’ vrouw Katrijn genoemd. Dan volgen ‘broer’ Arend van Dam, ‘oom’ Barnier, twee dochters en nog een ‘broer’ die door Beelaerts is geïdentificeerd als ‘Willem de bastaard van Wassenaar’ (vermeld 1355).⁴⁴ Dochter Liesbet kreeg een veel lagere jaarrente dan dochter Badeloge: vijf pond, even weinig als Willem. Was Liesbet een bastaarddochter, die met deze laatste wilsbeschikking door haar vader op de valreep is erkend? In dat geval moet het verschil tussen de erfdelen misschien niet worden verklaard uit de veronderstelde discriminatie van bastaarden, maar is hierin het immateriële (en mogelijk materiële) voordeel verrekend dat Liesbets erkenning inhield. *Lucky bastard* of niet, in 1343 was zij reeds gehuwd, vermoedelijk met de Lierse schout Gisekin Uiterlier.⁴⁵

Stand, staat en status

Terloops is hierboven de term ‘welgeboren’ gevallen. We kennen geen gevallen van adellijke bastaarden die in de late Middeleeuwen expliciet als zodanig te boek staan, maar wel van hun (wettige) nakomelingen. Zo kocht in 1399 Pieter, zoon van Filips Jan Omenz, als welgeboren man in Katwijk/Valkenburg zijn krijgsdienst in Gorinchem af. Hij was een kleinzoon van Jan Oom, een bastaard van heer Dirk II van Wassenaar die in 1343 als oom van Filips IV van Wassenaar diens testament meezegeelde. Pieters vader Filips Jansz bezigde in 1358 het bekende wapen met drie wassenaars en een schuinstreep, de laatste beladen met vier ruitjes: een extra breukteken waarmee hij zich kon onderscheiden van andere bastaardtakken Van Wassenaar, zoals de tak Van Dam-Horst.⁴⁶

In de hier besproken periode is de betekenis van de term ‘welgeborenheid’ gaandeweg verschoven: aanvankelijk een aanduiding voor de gehele ridderadel, later voor randfiguren in de ridderschap. Vast staat wel dat bastaarden in beginsel de ridderlijke waardigheid konden verwerven. Bekend zijn heer Jan Aalman, bastaard van graaf

⁴³ Mol, ‘Speelkinderen’, 266.

⁴⁴ Beelaerts, ‘Van Damme’; H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen, 1982) 581 nr. 96; LS nr. 2003.

⁴⁵ Obreen, *Wassenaar*, 22.

⁴⁶ E. van der Vlist, *De oudste oorkonden van de stad Leiden. Een paleografisch-diplomatische studie* (Leiden, 1988) nr. 56; GW-B, fol. 33. Mogelijk was de grootmoeder van Filips Jansz en de moeder van zijn vader Jan Oom een Bartrade Filipsdr, omstreeks 1300 beleend met land in de Kerfmade in Zoeterwoude en Voorschoten, waar later ook de woning van Jan Oom is gesitueerd (Hoek, ‘Wassenaar’, 629 nr. 429).

Wapenzegel van heer Jan van Duivenvoorde, ridder, 1318

Willem III, en de grafelijke topambtenaar Willem van Duivenvoorde. Ook de Jan van Duivenvoorde die als ridder in 1318 zegelde met het 'oude' dwarsbalkenwapen met een schuinstreep, was kennelijk een bastaard. Arend van Dam staat in 1365 als knaap te boek, zijn zoon Filips in 1382.⁴⁷ Het minste dat het predicaat hier aangeeft is dat de dragers tot de ridderschap 'in brede zin' (Janse) zijn te rekenen.⁴⁸ Uit geen enkele bron blijkt echter met zoveel woorden dat bastaarden zoals Arend van Dam daarmee ook tot de welgeboren stand werden gerekend. Wel zien we vanaf 1354 in het grafelijke domein Den Haag adellijke bastaarden als baljuw optreden: als eerste de grafelijke bastaard Adam van Berwaarde, gevolgd door een Arend van Dam, die in 1364 zegelde met een dwarsbalkenwapen met een schuinstreep, en in 1421 een Hendrik, bastaard van Nijenrode.⁴⁹ Omdat een baljuw een rechtbank van welgeborenen voorzat, verleende dit ambt aan de bekleder de status, zo niet de stand, van welgeborene. Formeel was hiervoor een dispensatie nodig. In de meeste andere baljuwschappen bleef dit grafelijke ambt dan ook voorbehouden aan wettige zonen uit de bovenlaag van ridderlijke families.

Nu was in de late Middeleeuwen, zoals Janse heeft betoogd, 'adel' of 'welgeboerenheid' niet alleen een kwestie van stand maar ook van de staat die men voerde. Zo was de testamentaire gift van het harnas van Filips van Wassenaar aan Arend van Dam in 1343 van belang voor diens ridderlijke presentatie. Ook zijn belening met het Huis ter Horst (voorzeker een 'goede ridderwoning') droeg daaraan bij. Geen wonder dus dat zijn zoon Filips zich met hand en tand verzette toen zijn 'neve' heer Dirk van Wassenaar dit huis teruggeiste als huwelijksgift voor zijn eigen zoon Filips. Pas na bemiddeling door twee ridders en drie knapen, waarbij Filips Arendsz van Dam een lijfrente en het Huis ten Poel (het latere klooster Mariënpoel) kreeg aangeboden, heeft hij Ter Horst in 1371 ontruimd. Dat daarbij werd bepaald dat Filips nog mocht oogsten van het land dat hij had ingezaaid, lijkt erop te wijzen dat hij eerder boers dan ridderlijk leefde. Maar uit de schikking blijkt tevens dat bij dit huis zwanen hoorden. De zwaandrift was vanouds een heerlijk voorrecht. Arend van Dam was hiermee

⁴⁷ Kort, *Wassenaar*, 62 reg. 32; Hoek, 'Kralingen', 160 nr. 30.

⁴⁸ Janse, *Ridderschap*, 88-91.

⁴⁹ O. van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland* (Hilversum, 1993) 469. Over Adam van Berwaarde: Janse, *Ridderschap*, 434.

in 1360 beleend en een opvolger nog in 1701.⁵⁰ Blijkbaar hebben de heren van Wassenaar aanvankelijk van alles gedaan om deze bastaardtak het aanzien van welgeborenen te geven. Toen het er echt op aankwam, ging hun naaste bloed voor.

Was er voor een bastaard dan geen ontkomen aan deze soms pijnlijke patrooncliëntverhoudingen? Kon in de opkomende steden misschien een geëmancipeerd bestaan worden opgebouwd? Elders is opgemerkt dat het cliché ‘*Stadtluft macht frei*’ in de Middeleeuwen maar beperkt opging. Horigen bleven in de stad horig.⁵¹ Bastaarden mochten in Hollandse steden geen regeringsambten bekleden; hun wettige zonen daarentegen wel. Zo zien we Filips Arendsz van Dam, die in 1370 of 1385 Leids poorter werd, in 1400-1401 terug als schepen. Een jaar later nam zijn oomzegger Gijsbert Klaasz Horst eveneens zitting in de schepenbank. Beiden zegelden met de inmiddels door bijna alle bastaardtakken gevoerde drie wassenaars met de schuin-streep.⁵² Alleen al daaruit lijkt op te maken dat van verwijdering met de hoofdtak Van Wassenaar geen sprake was. Sterker nog: de burggraaf van Leiden (sinds 1340: de heer van Wassenaar) stelde vanouds de schout en schepenen aan.⁵³ In dit opzicht heeft de inburgering van de familie Van Dam-Horst de afhankelijkheid van de hoofdtak nog versterkt. Deze afhankelijkheid uitte zich ook in de grote bestendigheid van de traditionele leenbanden. Opzeggingen zoals in 1371 bleven even uitzonderlijk als het in eigendom geven van een leen. Met dit laatste kon een leenman uit zijn financiële nood worden verlost. Dit overkwam de verarmde Filips Jansz uit de bastaardtak Oom in 1468 en Hugo Jacobsz van Bos, een onbemiddeld maar kinderrijk aange-trouwd lid van dezelfde tak, in 1454.⁵⁴ Na deze eenmalige ingrepen zijn beide ‘neven’ niet alleen uit de leenregisters verdwenen, maar ook uit de geschiedenis.

We mogen aannemen dat dit patronagenetwerk niet uitsluitend als economisch vangnet diende, maar dat het lidmaatschap ervan ook extra status verleende, op het platteland mogelijk nog meer dan in de stad. Dat zeer veel adellijke bastaarden in Holland en elders als plattelandsschout werden aangesteld, al dan niet rechtstreeks door hun naaste verwanten, is in de literatuur bekend genoeg. De door de heren van Wassenaar benoemde dorps-schouten vormden geen uitzondering. Zij onderscheidden zich met hun wapenzegels van de plaatselijke kroosheemraden, ambachtsbewaarders en andere burens die doorgaans alleen een huismerk voerden, al komen we ook in hun kring hier en daar welgeborenen tegen.⁵⁵ In uitgesproken adelsdorpen zoals Wassenaar konden de spanningen tussen zulke *local gentlemen* hoog oplopen. De kerkvete uit 1366 is een goed voorbeeld. De plaatselijke en bovenlokale netwerken van de beide betrokken families Van Steenhuis en Gaal laten zich afleiden uit de ruim twintig individuele zoenovereenkomsten die werden gesloten onder regie van bekende namen zoals

⁵⁰ Hoek, ‘Wassenaar’, 579 nr. 329, 596 nr. 362.

⁵¹ K. Kuiken, “‘Copers’ of ‘Krakers’? Een bijdrage aan het ontginningsdebat”, *Holland*, XXXVIII (2006) 97.

⁵² Als noot 34. LP in voce ‘Van (den) Damme’ suggereert mijns inziens ten onrechte dat Gijsbert zelf een bastaard was.

⁵³ Van Kan, *Sleutels*, 24.

⁵⁴ Hoek, ‘Wassenaar’, 600 nr. 368C; vgl. (kritisch) M. Bos, *Het Stichts-Hollandse geslacht Van den Bosch. Voorlopig verslag van een onderzoek naar persoon en voorgeslacht van Cornelis Jacobsz (ca. 1500- ca. 1580)* (Hilversum, 1995) 95-100.

⁵⁵ Bijvoorbeeld Simon Dirksz van Warmond, die in 1400 als heemraad van Sassenheim (een Wassenaarse ambachtsheerlijkheid) zegelde: drie spitsruiten naast elkaar (CBG, Collectie Muschart, nr. 47K), in 1424 aldaar vermeld als welgeborene (Van den Arend, *Baljuwschappen*, 474).

Dirk van Boomgaard (voor Van Steenhuis) en Filips Arendsz van Dam (voor Gaal). Dit was blijkbaar een milieu waarin zij *inter pares* konden optreden, al is hun bemiddelende rol ongetwijfeld ook hier door de heer van Wassenaar persoonlijk geautoriseerd. Deze laatste deed in 1366 zelf uitspraak over de aanleiding tot de kerkvete: de voorrang bij het offeren in de dorpskerk. Bij de zoenovereenkomsten was ook de aanverwante familie Van Stompwijk van de partij, die zich later in Leiden Uiterweer zou noemen. Hugo Andriesz, een kleinzoon van de Leidse burgemeester Hugo Uiterweer van Stompwijk, zegelde in 1486 zoals Van Raaphorst.⁵⁶ Net zoals de al in de veertiende eeuw in Leiden ingeburgerde familie Van Dam alias Horst kregen de Uiterweers na 1450 een stem in het Leidse kapittel van St. Pancras 'op het Hogeland', een stedelijk elitegezelschap dat altijd buiten de invloedssfeer van de burggraaf is gebleven.⁵⁷ Misschien mogen we hierin een begin van hun emancipatie zien.

Een postume erkenning is af te lezen van de wapenzerken van de Wassenaarse baljuw Klaas Jansz (begraven Wassenaar 1476) en zijn vrouw jonkvrouw Dirk van der Does (begraven Wassenaar 1473).⁵⁸ In 1446 was Klaas samen met zijn naaste maag Wouter Jacobsz borg voor een van de 'vierendelen' van Willem Dirksz te Voorschoten, die door de hoge vierschaar van Rijnland (waarin onder meer de toenmalige heer van van Duivenvoorde zitting had) was veroordeeld voor de dood van Willem Paulusz. Voor een van de andere vierendelen stond Willem van Boomgaard borg, een zoon van de meergenoemde Klaas Horst Dirksz van Boomgaard.⁵⁹ Zowel Klaas Jansz (1457-1468) als zijn naaste verwant Wouter Jacobsz (1457) zegelde met drie wassenaars en een schuinstreep.⁶⁰ Het manswapen van Klaas Jansz vertoont op beide genoemde zerken eveneens drie wassenaars, maar nu zonder schuinstreep. Zo leefde Klaas Jansz na zijn dood voort als een 'echte' Van Wassenaar.

Onder de wapenen

In de oudere literatuur duikt regelmatig de mythe van de 'dappere bastaard' op. De kern ervan is dat bastaarden dubbel gemotiveerd zouden zijn om zich op het slagveld te bewijzen, zodat zij hun in juridisch opzicht achtergestelde status konden compenseren met een eervolle ridderslag. Een mooi voorbeeld is de laatste bekende bastaard uit de oude hoofdtak van de heren van Wassenaar: Andries (1517-1597), zoon van de bekende veldheer Jan II van Wassenaar, ridder (gest. Leeuwarden 1523). Andries trouwde in 1563 met de Utrechtse jonkvrouw Digna van Brakel, ondertekende in 1566 het Compromis der Edelen en trad vanaf 1577 op als raad en baljuw van Wassenaar.⁶¹ Dat is echter niet het hele beeld dat de zeventiende-eeuwse geschiedschrijving van hem geeft. Een handschrift uit omstreeks 1600 roemt zijn heldendaden

⁵⁶ LS nr. 2078: gedwarsbalkt van zes stukken (Van Raaphorst), met een jachthoortje in het schildhoofd.

⁵⁷ B.N. Leverland, *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Hilversum, 2000) 106-108, 285, 290, 292.

⁵⁸ E.H. ter Kuile, *Leiden en westelijk Rijnland* ('s-Gravenhage, 1944) 229.

⁵⁹ Kort, *Wassenaer*, inv.nrs. 32-33; de dadingsbrief gedrukt in J.L. van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten* (Voorburg, 1956) 61-63 nr. 9.

⁶⁰ RAL, Kloosterarchieven, inv.nr. 1434 reg. 1271.

⁶¹ H.J. van der Waag, 'De kwartierstaat van Jannetje Reysevoort', *Ons voorgeslacht*, LXXXVI (1991) 161 nr. 443; G.M. van Aalst, *Regesten van het fonds Wassenaar in het huisarchief Twickel* ('s-Gravenhage, 1998) nrs. 294, 322; vgl. Obreen, *Wassenaer*, 53.

bij Sittard (1543), Mühlberg (1547), St.-Quentin (1557) en Grevelingen (1558) en zijn ridderslag door Karel V in 1547.⁶² Omstreeks dezelfde tijd noemde Bockenberghem ‘Andreas Wassenarius, equestris ordinis venerandae aetatis vir et multarum rerum experientia eximius’.

Omdat Andries in geen enkel contemporain stuk als ridder te boek staat, kan deze lofrede beter als hagiografisch worden beschouwd. Van zijn ‘wapenfeiten’ lijkt alleen zijn krijgsdienst in 1557-1558 geloofwaardig. De keizerlijke troepen stonden toen onder het bevel van Andries’ verwant Lamoraal van Egmond. Dat familienetwerken tot diep in de zestiende eeuw een voorname rol speelden bij de samenstelling van dergelijke gelegenheidslegers, is onlangs bevestigd in een grote militair-historische studie.⁶³ Opmerkelijk is voorts dat van Andries, in tegenstelling tot zijn ‘schemele’ verwant Machteld Ogiersdr, geen bericht over wettiging bekend is. Als hij werkelijk zo in de keizerlijke gunst stond als de overlevering doet geloven, zou daarvan in de registers van de Haagse rekenkamer dan geen notitie zijn bewaard? De bewering dat Andries in 1563 zou zijn beleend met het huis en/of het ambacht Zuidwijk, vindt ook geen steun in de leenregisters.⁶⁴ Wel kreeg Andries van zijn *chef de famille*, heer Filips graaf van Ligne, bij zijn huwelijk een rente uit de opbrengst van de hoge heerlijkheid en van een huis aan het Voorhout in Den Haag. De akte noemt hem wat halfslachtig ‘oom Andries, bastaard van Wassenaar’.⁶⁵ Zijn zoon George is in 1615 als verwant van Lamoraal, prins van Ligne en heer van Wassenaar, beleend met drie paar broedende zwanen. Zo’n leen had, zoals we zagen, grote symbolische waarde: het gaf de bezitter adellijke allure. De leenbrief betitelt de leenman dan ook als ‘jonkheer George van Wassenaar, schildknaap’.⁶⁶

Mogelijk gaat de mythe van de ‘dappere bastaard’ terug op *topoi* in het werk van Chaucer en Malory.⁶⁷ Iets dichterbij huis liggen de memoires van de Bourgondische kroniekschrijver Olivier de la Marche (ca. 1426-1502), die een politiek gemotiveerde verdediging van het bastaarddom schreef. Olivier grijpt niet alleen terug op helden zoals Hercules en Alexander, maar refereert zelfs subtiel aan de buitenechtelijke afkomst van Christus. Zijn broodheer Karel de Stoute wees hij met de zinsnede: ‘vous trouverez que tout n’est pas légitime’ op diens voorvader Karel Martel, de stichter van het Karolingische koningshuis en bovendien een strijdbare bastaard.⁶⁸ Oliviers retoriek weerspiegelt zich in de destijds relatief grote aantallen Franse adellijke bastaarden in Bourgondische krijgsdienst.⁶⁹ Maar waren zij ook elders oververtegenwoordigd in het krijgswezen? Onder de 727 ruiters die heer Floris van Egmond-Buren in 1514 voor St.-Omaars bijeenbracht, vormden zij slechts een kleine groep: minder dan

⁶² Aangehaald in Obreen, *Wassenaar*, 53.

⁶³ S. Gunn, D. Grummitt en H. Cools, *War, state, and society in England and the Netherlands 1477-1559* (Oxford, 2007) 142-147.

⁶⁴ Hoek, ‘Raephorst’; Hoek, ‘Wassenaar’; Kort, ‘Rijnland’.

⁶⁵ Kort, ‘Rijnland’, 134 nr. 416. Zie ook het legaat van Johanna, in 1528 douarière van heer Jan II van Wassenaar, aan Christoffel, een andere bastaardzoon van haar overleden man: de jaarrente uit de heerlijkheid De Planken en andere goederen (Van Aalst, *Regesten*, nr. 175).

⁶⁶ Over de connotaties van ‘jonkheer’ (*domicellus*) en schildknaap: Janse, *Ridderschap*, 89-90.

⁶⁷ J.L. Watson, *Bastardy as a gifted status in Chaucer and Malory* (Lewiston, 1996).

⁶⁸ Emerson, *Olivier*, 158-160.

⁶⁹ M. Harsgor, ‘L’essor des bâtards nobles au XVe siècle’, *Revue historique*, CCLIII (1974) 319-354.

een half procent.⁷⁰ Deze indruk wordt bevestigd door een rol in de *Codex Beieren* met ruim vierhonderd namen en wapens van deelnemers aan de krijgstoct naar Kuinre in 1396. Deze noemt welgeteld één bastaard. De oogst aan bastaardwapens op de elf gelegenhedenrollen in de *Codex Bellenville*, waarvan mogelijk enkele de deelname aan de veertiende-eeuwse 'kruistochten' naar Pruisen weergeven, is bijna even schraal.⁷¹ Mol vond evenmin harde bewijzen dat Friese adellijke bastarden zich meer dan gemiddeld op het oorlogspad waagden. Wel zag hij hen enkele malen optreden als kastelein op een van de stinzen van hun familie.⁷² Ook de bewoning van het Huis ter Horst door Arend van Dam en zijn zoon was mogelijk als zo'n kasteleinschap bedoeld. Het anachronisme 'kraakwacht' geeft de taak en status van deze bewoners misschien nog het beste weer. De voorkeur voor zo'n dienstverband wordt begrijpelijk wanneer we ons herinneren hoe simpel dit kon worden beëindigd.⁷³

Met het bovenstaande zijn enige vraagtekens geplaatst bij het cliché van de 'dappere bastaard'. In de discussie hierover moeten overigens geen kwantitatieve appels met kwalitatieve peren worden vergeleken. De kwantitatief opmerkelijke bijdrage van adellijke bastarden aan het Bourgondische leger is niet terug te vinden in de deels kwalitatieve, deels echter ook kwantitatieve gegevens uit de hier aangehaalde monster- en wapenrollen. Zijn de hier aangehaalde Bourgondische verhoudingen dan wel representatief, of waren adellijke bastarden in de late Middeleeuwen toch niet zulke desperate krijgers als de traditie wil? Ze hadden in werkelijkheid heel wat te verliezen wanneer zij hun leven op het veld van eer waagden. Hoewel de overgrote meerderheid van hen nooit is gelegitimeerd, werd hun bestaan met schenkingen en andere onderhandse erkenningen veraangenaamd. Liever dan de held uit te hangen, werden zij bijvoorbeeld schout, baljuw of rederijker – of priester, zoals we hierna zullen zien. Dat nam niet weg dat ook welgeborenen uit bastaardtakken desgevraagd hun dienstplicht moesten vervullen. Opmerkelijk is dan dat juist de eerste telg uit een bastaardtak Van Wassenaar die met dit predikaat te boek staat, in 1399 met een afkoopsom onder zijn welgeboren plicht trachtte uit te komen. Was de Hollandse adellijke bastaard in het herfsttij der Middeleeuwen dan toch liever een *reluctant bastard* dan een *brave bastard*?

Kerk, memorie en studie

'Onder dese riddersen zijn oec papen', heet het in het oudste statuut van de Duitse Orde in Nederland.⁷⁴ Dit geldt evenzeer voor het hier beschreven familienetwerk, dat heel wat (doorgaans jongere) kinderen aan de geestelijke stand heeft geleverd. Het kerkrechtelijke huwelijksverbod voor priesters en andere geestelijken heeft onbedoeld een rijke bron van bastarden opgeleverd: juridisch gesproken *spurii sacrilegi*, in de

⁷⁰ Gunn e.a., *War*, 145. Het betreft bastarden uit de Zuid-Nederlandse families Van Nevele, Van Oostkerke en De Vaudrey.

⁷¹ M. Pastoureau en M. Popoff, 'Un document exceptionnel', in: iidem, ed., *Armorial Bellenville* (Lathuile, 2004) 9-12. Zie voor de Kuinder rol: A. Janse, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400* ('s-Gravenhage, 1993) 384-399.

⁷² Mol, 'Speelkinderen', 284; zie hiervoor nu ook de inventaris bij P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum, 2009).

⁷³ Ook bij de vele benoemingen van bastarden in schoutambten diende de gemakkelijke afzetbaarheid vermoedelijk als stok achter de deur.

⁷⁴ R.J. Stapel, 'Onder dese riddersen zijn oec papen', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, XI (2008) 210.

volksmond ‘papenkroost’.⁷⁵ Zij konden niet zonder meer erven, evenmin als onwettige kinderen van niet-geestelijken. Wel kwamen zij in aanmerking voor schenkingen uit warme of koude hand of lijfrenten. Zo kreeg Jan heer Dirksz, bastaard van de prelaat Dirk van Wassenaar, in 1472 uit handen van de *chef de famille* een jaarrente van 30 pond.⁷⁶ Heer Dirk, onder meer pastoor van Haarlem en proost van St.-Jan in Utrecht, bedacht in zijn testament uit 1457 zijn ‘neef’ Jan de bastaard alsmede jonkvrouw Ada, weduwe van mr. Herman van Loenersloot, samen met haar zoon Jan.⁷⁷ Of een van beide Jannen zijn eigen zoon was, blijft discreet in het midden. Van erkenning door de vader is hier dus geen sprake, maar de familie deed overigens niet geheimzinnig over de onwettige afkomst van dit ‘papenkind’.

Volgens een betrouwbaar genealogisch document uit omstreeks 1380 stamde een complete zijtak van de Van Wassenaars eveneens af van een hoge geestelijke: ‘heer Bartholomeus de Domproost’.⁷⁸ Hij staat in 1280 te boek als Domkanunnik (sic) en als deken van het kapittel van St. Jan te Utrecht.⁷⁹ Zijn nakroost, dat zich naar een hofstad te Eikenduinen ‘Van Kranenburg’ noemde, voerde omstreeks 1400 een wapen met drie wassenaars in de kleuren zwart en zilver, zonder schuinstreep. De leenreeks van Kranenburg begint in 1324 bij een Jan Egbertsz.⁸⁰ Beelaerts heeft gesuggereerd dat Jans vader de grafelijke hof- en rentmeester Egbert van Voorschoten was. Gezien diens huwelijk met een Jansdochter en de vernoemingspraktijk is dat niet onaannemelijk.⁸¹

De afkomst van Egbert van Voorschoten is duister, maar hij zou qua tijd een zoon van Bartholomeus kunnen zijn.⁸² Een niet nader genoemde Egbert was omstreeks 1300 leenman van Wassenaar in Voorschoten. Het enige bekende zegel van een Egbert van Voorschoten is van een Hollandse parochiegeestelijke uit 1290. Het toont geen wapen maar een afbeelding van St. Jan (de Doper): de patroon van het kapittel waarvan Bartholomeus in 1280 deken was.⁸³ Of het in al deze gevallen om dezelfde Egbert gaat, is uiterst onzeker. Anderzijds is het niet onwaarschijnlijk dat Egbert aanvaankelijk als geestelijke in de voetsporen van zijn vader is getreden. Het kapittel waarvan Bartholomeus deel uitmaakte, gedoogde het concubinaat zolang er geen ophef over werd gemaakt en in kringen van Utrechtse kanunniken waren ‘tweedegeneratiepriesters’ geen zeldzaamheid.⁸⁴ Uit een sinds 1986 ontsloten Vaticaanse archief weten we

⁷⁵ Mol, ‘Speelkinderen’, 262.

⁷⁶ Register *Valor feodorum*, aangehaald in Van Gent en Janse, ‘Van ridders tot baronnen’, 51.

⁷⁷ A. Janse, ‘Heer Dirk van Wassenaar’, in: Brokken, ed., *Heren van stand*, 252.

⁷⁸ Janse, *Ridderschap*, 280-281.

⁷⁹ S. Muller Fz., e.a., ed., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht (OSU)* (5 dln.; Utrecht, 1920-1959), IV, nr. 2043. Zie over de titel ‘proost’ voor Domkanunniken reeds A. Buchelius: www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften-monumenta/053 (geraadpleegd 18 aug. 2009).

⁸⁰ *Gelre* (ed. Leuven, 1992) nr. 1103; K.J. Slijkerman, ‘Van Cranenburch’, *De Nederlandsche Leeuw*, IIC (1981) 459-462 en (kritischer) *De Nederlandsche Leeuw*, IC (1982) 244-245.

⁸¹ Beelaerts, ‘Van Damme’; C. Hoek, ‘De oudste heren van Rhoon’, *De Nederlandsche Leeuw*, LXXXVI (1969) 248. Aleid was een dochter van heer Jan van Zwijndrecht.

⁸² Volgens Beelaerts was Egbert een bastaard van Duivenvoorde. Deze laatste, onbewezen stelling is een eigen leven gaan leiden sinds Smit hem in 1939 aanhaalde (H.J. Smit, *De rekeningen van de graven en gravinnen van het Henegouwsche Huis* (3 dln.; Utrecht, 1924-1939), III 138-139, 145).

⁸³ Hoek, ‘Wassenaar’, 585 nr. 348; CSN, nr. 362; OSU, V, nr. 2667. De parochiekerk van Voorschoten was gewijd aan St. Laurens.

⁸⁴ A.J. van den Hoven van Genderen, *De heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht en hun kerkgebouw in de late Middeleeuwen* (Zutphen, 1997) 228-231, 383-389.

nu ook dat dit in heel laatmiddeleeuws Europa schering en inslag was. Schmutge vond dat van de bijna veertigduizend pauselijke dispensaties die tussen 1449 en 1533 aan geestelijken van onwettige geboorte zijn verstrekt, meer dan de helft kinderen van priesters betrof.⁸⁵ Bij de tot dusver gepubliceerde dispensaties voor de Nederlanden zijn overigens geen Van Wassenaars cum suis gevonden. Wanneer de aanwijzingen niet bedriegen, had heer Bartholomeus nog wel een tweede tak (al dan niet wettige) nakomelingen. In 1276 werd hij als oom door de heer van Wassenaar beleend. Zijn leenvolgster heette Femeins en haar leenvolger Gerrit van der Graft. Nu had de Leidse schout Bartholomeus van der Graft (leefde 1348) eveneens een zoon Gerrit van der Graft. Deze zegelde in 1376 als Leids schepen: een roeiboort in een gracht. De vernoemingen wijzen op een afstamming uit heer Bartholomeus, en wel, gezien het zegel, in vrouwelijke lijn.⁸⁶

Moeten we Egbert van Voorschoten (als hij het is) nu als een onwettige zoon van heer Bartholomeus beschouwen? Hij moet in 1290 al in de twintig zijn geweest en Bartholomeus komt in 1280 voor het eerst als geestelijke voor. Bij zijn belening in 1276 werd hij alleen als oom (*avunculus*) aangeduid, niet als heerom. Niet uitgesloten is dus dat Bartholomeus gehuwd is geweest en pas na de dood van zijn vrouw Domkanunnik werd. Het wapen dat de Kranenburgs blijkens de *Codex Gelre* omstreeks 1400 voerden, vertoont ook geen tekenen van bastaardij, maar dat vormt geen garantie. Zo is bijvoorbeeld Maria van IJsselstein, dochter van bisschop Guy van Utrecht (r. 1303-1310), in IJsselstein begraven onder het ongebroken wapen van Holland-Henegouwen.⁸⁷ Op het belang van de vermelding van 'die van Kranenburg' in het familiedocument komen we hieronder nog terug.

Het in de late Middeleeuwen veelal op Holland georiënteerde Janskapittel diende voor de Van Wassenaars cum suis waarschijnlijk als bruggehoofd in hun contacten met het kerkelijke machtscentrum. Tussen de optredens van heer Bartholomeus als deken en heer Dirk van Wassenaar als proost vinden we nog een heer Filips van Groeneveld, die in 1343 als proost van St. Jan te Utrecht het testament van Filips van Wassenaar bezegelde.⁸⁸ Evenals bij heer Bartholomeus is de titel 'proost' hier met een korrel zout te nemen.⁸⁹ Wel zegelde heer Filips van Groeneveld tussen 1351 en 1360 als proost van het kapittel van Elst, dat in de Utrechtse kerk was geïncorporeerd. Zijn verwant en naamgenoot was de Voorburgse parochiepriester heer Filips van Voorburg, die bij een Aagte Vriesendr van de Werve twee kinderen had: Aleid Filipsdr en de priester heer Jan van Grimbergen, die in 1387 samen met Aleid een memorie regelde. Bij een Nelle Foppendr van den Bos had heer Filips nog meer kinderen, waaronder waarschijnlijk een dochter Aagte.⁹⁰ Heer Jan, die in 1392 zelf als parochie-

⁸⁵ Schmutge, *Kirche*, 188.

⁸⁶ Hoek, 'Wassenaar', 629 nr. 426; LP in voce 'Van der Graft'.

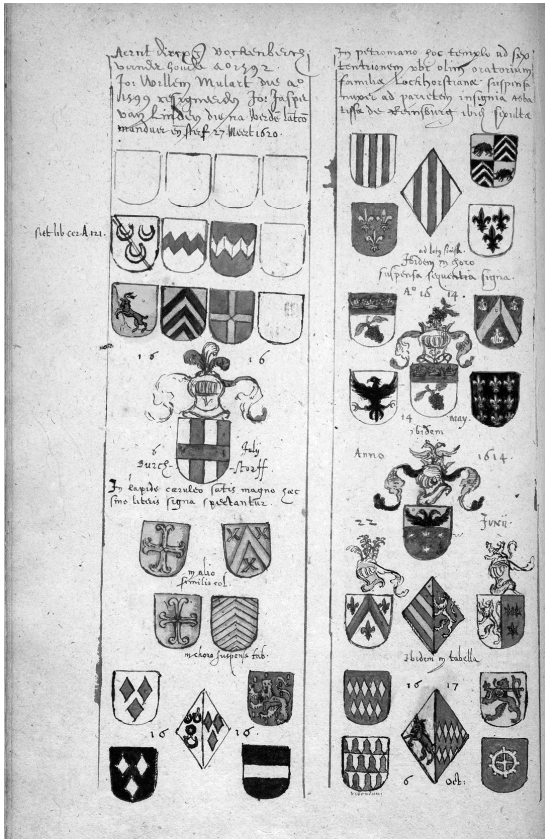
⁸⁷ Kuiken, 'Laatmiddeleeuwse dames', 68-69.

⁸⁸ Obreen, *Wassenaar*, 71-72.

⁸⁹ Als proost van St. Jan trad van 1339-1363 Hendrik van Rijn Gerritsz op (F. Doeleman, *De heerschappij van de proost van Sint Jan in de middeleeuwen 1085-1594* (Zutphen, 1982) 189-190. Zie voor diens memorietafel ook www.let.uu.nl/memorie (geraadpleegd 18 aug. 2009).

⁹⁰ Niet te verwarren met Aagte Filipsdr, in 1359 vermeld als dochter van de grafelijke rentmeester Filips Persoonsz (zegelt Delft 1365: drie vogels) bij Liesbet Gerrit Dierszdr (J.G. Smit, 'Philips Persoonressone, rentmeester van Noord-Holland in 1351', *Holland*, IV (1972) 1-4).

Wapens van commandeurs van het Duitse Huis te Leiden, met linksboven het wapen van Simon van Naaldwijk. Tekening in het manuscript 'Inscriptiones' van Arnoldus Buchelius (coll. en foto Universiteitsbibliotheek Utrecht)

priester van Voorburg optrad, zegelde in 1372 met twee wassenaars en een ster (2:1) en een schuinstreep over alles. Op de ster na is dit het bastaardwapen Barnier waarmee de Voorschoter schout Dirk Barnier, in 1343 genoemd als 'oom' van Filips van Wassenaar, in 1333 en 1342 zegelde.⁹¹ Dirks zoon heer Filips Barniersz staat in een vroeg veertiende-eeuws leenregister te boek als kapelaan van de St.-Nicolaaskapel en zijn broer heer Klaas Barniersz als kapelaan van het Maria-altaar, beide in de kerk van Voorschoten.⁹² Een rente op de woning van Dirk Barnier in Watingen werd in 1351 verkocht aan heer Filips van Groeneveld, proost van Elst, ten behoeve van de kinderen van zijn verwant heer Filips van Voorburg. Was deze laatste soms dezelfde als heer Filips Barniersz?

Dat de heren van Wassenaar cum suis over ingangen beschikten om het verbod op het priesterschap van bastaarden te omzeilen, lijkt ook te volgen uit het optreden van Simon Jansz van Naaldwijk als commandeur van het Duitse Huis te Leiden – en daarmee als pastoor van de Pieterskerk. Hij zegelde in 1438 met drie wassenaars en een

⁹¹ J.G.J. van Booma, ed., *Dit ist memoriboec van Voirburch. Het memorieregister, tevens cartularium van de parochie Voorburg (1338) 1435-1566* (Hilversum, 1991) 150 reg. 5; C. Hoek, 'Acten betreffende Delfland', *Ons voorgeslacht*, LII (1997) 757-758 nrs. 179-180.

⁹² Kort, *Wassenaar*, 74 reg. 96x-ij; Hoek, 'Wassenaar', 632 nr. 441 ('met de papelijke proven').

schuinsteep over alles. Op het eerste gezicht lijkt dit wonderlijk voor de ‘ridderlijke’ Duitse Orde, die officieel uitsluitend openstond voor wettige telgen van adellijken huize. Vanouds kende deze orde echter ook priesterbroeders, voor wie de ballottage minder streng was.⁹³ Tot welke tak Simon behoorde, staat niet vast. Een tijd- en naamgenoot was Simon, bastaard van Jan van Polanen heer Gerritsz, die in 1417 werd beleend en in 1422 buiten Holland woonde. Of dit buitenlandse verblijf verband hield met een (priester)studie, is onbekend.⁹⁴ Het optreden van Simon is voor zover bekend de enige maal dat het pastoraat van de Leidse Pieterskerk, waar ook de burggravin regelmatig ter communie ging, door een verwant van de burggrafelijke familie werd bekleed.

In het voorgaande zagen we hoe enige bastaardtakken regelingen voor hun eigen zielenheil troffen. De tak Van Dam-Horst was voorts gedurende enige generaties actief in een memoriestichting in de oudste kerk waar de familie de dienst uitmaakte: de dorpskerk van Wassenaar. In 1347 kocht Arend van Dam een jaarrente voor de St.-Pieterskapelanie in deze kerk.⁹⁵ Omstreeks 1350 staat een heer Dirk Arendsz van Dam in een Wassenaars leenregister te boek als bedienaar van deze kapelanie.⁹⁶ In 1496-1497 werd als kapelaan niemand minder dan de beroemde Leuvense theoloog dr. Adriaan Florisz geïnstalleerd: dezelfde die in 1522 te Rome tot paus (Adrianus VI) werd gekozen.⁹⁷ In 1452 werd het land te Wateringen waaruit de kapelaan werd betaald, aangeduid als ‘het kapelanieland van Arend van Dam’ (mede-eigenaar: Floris Klaasz) en in 1569 als ‘het land van de kapelanie van Wassenaar’.⁹⁸ Floris Klaasz is vrijwel zeker Floris Horst Klaas Gijsbertszn, een Leidse nakomeling van Arend van Dam. Frank en Willem, twee broers van Floris Klaasz, waren beiden als kanunnik verbonden aan het Leidse St.-Pancraskapittel. Zelf staat hij vanaf 1478 eveneens als clericus te boek met een vicarie in dezelfde kerk.⁹⁹ Van deze drie broeders Horst studeerden Frank (vanaf 1435) en Willem (vanaf 1469) *artes* in Keulen.

Ook op het gebied van studie en opleiding waren er in de late Middeleeuwen rangen en standen. Aan de universiteit van Keulen kwam in 1509 bijvoorbeeld Arend van Duivenvoorde uit Leiden aan. Hij zette zijn studie in 1511 voort in Orléans, de topuniversiteit waar eerder enkele toekomstige heren van Wassenaar rechten hadden gestudeerd.¹⁰⁰ Arend van Duivenvoorde maakte van zijn studie dus nog een internationale *peregrinatio*, die ook toen al veel prestige opleverde. In schril contrast hiermee staat de inschrijving in Leuven in 1508 van ‘Jan Arendsz van Voorschoten uit

⁹³ RAL, Kerkenarchieven, inv.nr. 330 (register St.-Nicolaasbroederschap) reg. 102; LS, nr. 2003; L.E. Loopstra, ‘De Leidse commanderie van de Duitse Orde in de Middeleeuwen’, *Leids jaarboekje*, LXXVI (1984) 34, 39; Stapel, ‘Ridders’, 210, 243-244.

⁹⁴ A.W.E. Dek, ‘Het nageslacht van Philips van Duivenvoorde, eerste heer van Polanen’, *Ons voorgeslacht*, XXXVIII (1983) 112. ‘Simon Jansz. van Naaldwijk alias Van Polanen’ is nr. 168 in het groepsportret van priesterbroeders op www.ridderlijkeduitscheorde.nl/onderzoek, geraadpleegd 18 aug. 2009.

⁹⁵ Kort, *Wassenaar*, 59-60 reg. nr. 19.

⁹⁶ Kort, *Wassenaar*, 74 reg. 97u.

⁹⁷ P.M. Griepink en C.P.M. Holtkamp, *Rijnlandia* (Haarlem, 1932) 127-128. Zie over paus Adrianus VI de inleiding van M. Verweij in: idem, *Pas de deux in stilte. De briefwisseling tussen Desiderius Erasmus en paus Adrianus VI (1522-1523)* (Rotterdam, 2002) 17-20.

⁹⁸ Hoek, ‘Lek en Polanen’, 244 nr. 177.

⁹⁹ Hüffer, *Bromen*, 323.

¹⁰⁰ www.janvanhout.nl, ‘Stedelijke elites 1420-1510’ (geraadpleegd 18 aug. 2009) in voce ‘Onderwerpen’, ‘Student’.

Leiden, *pauper*': vermoedelijk een zoon van de Voorschoter schout Arend Jansz De broers Horst namen, ook in studieopzicht, een tussenpositie in. Willem was overigens al in 1453 priester. Tot 1455 was hij kapelaan van de abdis van Rijsenburg. Na zijn dood bestemde zijn broer Floris land in Zoeterwoude voor zijn memorie.¹⁰¹ Dit is tevens diens laatste bekende handeling. In het Leidse belastingkohier van 1499 komt de toenaam Horst niet meer voor.¹⁰² Zo begon de ene bastaardtak met geestelijken en stierf de andere ermee uit.

Besluit

In de voorgaande paragrafen zijn enkele voorbeelden van onderhandse erkenning van bastaarden door de heren van Wassenaar en hun naaste verwanten beschreven. Ook in deze gevallen lijkt voortzetting, of liever: uitbreiding van de vaderlijke macht te hebben meegespeeld, een enkele maal (de belening van ooms) zelfs met terugwerkende kracht. In dit licht is naar mijn mening ook het in de vorige paragraaf genoemde document uit omstreeks 1380 te lezen. Het sluit naast de wettelijke nakomelingen in mannelijke lijn van Filips I van Wassenaar nog twee takken afstammelingen aan die volgens het *ius commune* niet zonder meer tot de familie zouden behoren: een zijtak in vrouwelijke lijn ('die van Rozenburg') en de nakomelingen van een hoge geestelijke ('die van Kranenburg'). De takken Van Dam-Horst, Oom en Van Veen komen in het stuk niet voor. Zij werden omstreeks 1380 dus niet meer tot de familie gerekend en vielen derhalve buiten de macht van het familiehoofd. In termen van het *ius commune* golden zij voortaan als *emancipati*: geëmancipeerd of bevrijd uit de *patria potestas*. Dit verschil komt ook tot uiting in de wapenvoering: de genoemde takken, inclusief de Kranenburgs, zonder breukteken (afgezien van de verschillende kleuren waarmee zij in de vrijwel contemporaine *Codex Gelre* staan), de in het document niet genoemde takken met brisures, waarvan de schuinstreep het meest voorkomt. Het document uit 1380 sluit niet alleen aan bij de heraldische praktijk maar ook bij het juridische debat over *familia*, *substantia* en *memoria* dat toen elders in Europa werd gevoerd. Met dit debat waren de heren van Wassenaar, gezien hun oude connecties met de kerkelijke elite, vrijwel zeker bekend.

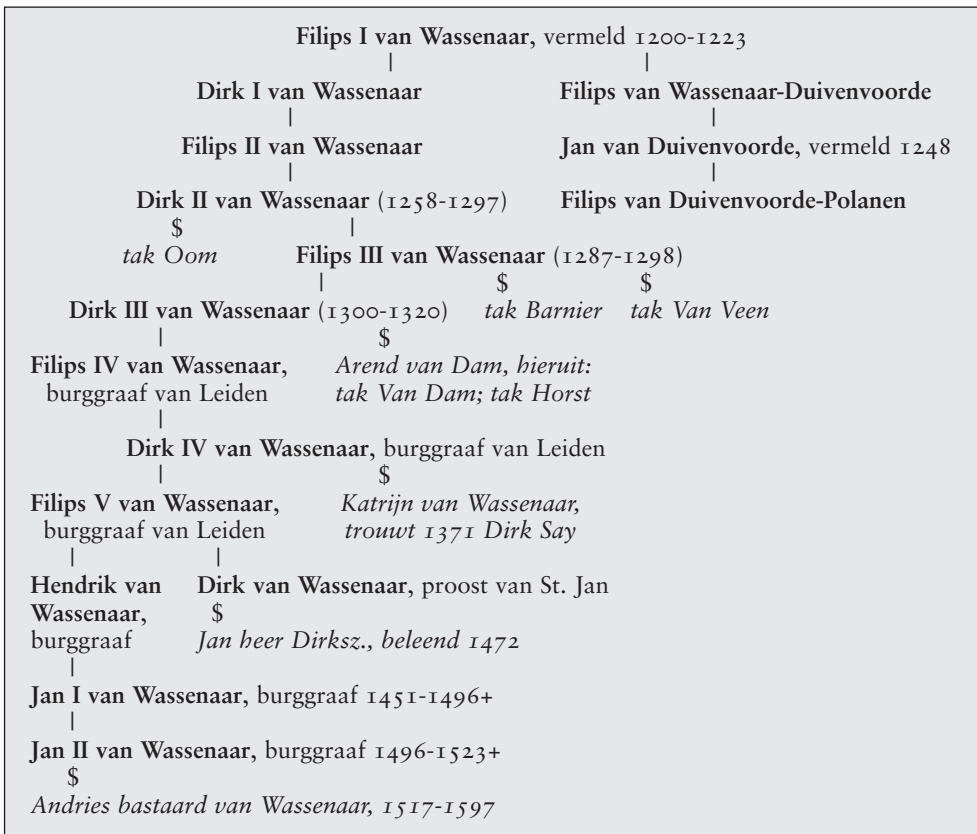
Hiermee zijn de vragen in de inleiding van dit opstel op hoofdlijnen beantwoord. De sociale identiteit van de beschreven bastaarden werd vooral geconstrueerd door onderhandse erkenningen vanwege de familie. Officiële legitimaties waren uitzonderlijk. Dat van dispensaties helemaal geen berichten bekend zijn, kan erop wijzen dat de Wassenaars cum suis invloedrijk genoeg waren om deze formaliteit te omzeilen bij de begeving van kerkelijke en wereldlijke ambten aan hun bastaarden. Zij hadden regelmatig een stem in de machtige Utrechtse kapittels, met name dat van St. Jan. Deze stelling dient echter nader aan de bronnen te worden getoetst. Het familie-, geslachts- en adelsbesef van de *lucky bastards* werd eveneens gevoed door informele erkenningen. De emancipatie van de Leidse tak Van Dam-Horst leidde niet tot nieu-

¹⁰¹ RAL, Kerkenarchieven, inv.nr. 172, reg. 321.

¹⁰² www.janvanhout.nl, 'Vermogensbelasting 1498' (geraadpleegd 18 aug. 2009); zie ook aldaar 'Belasting 1502, Poederroijen 1508'.

we wapenwijzigingen. In de vijftiende eeuw was ook hun naamvoering bestendig: de ene staak noemde zich consequent Van Dam, de andere Horst. De tak Oom zakte daarentegen al snel weg in de patronimiteit. Ook zijn er berichten dat zij economisch aan lager wal zijn geraakt en hun stand niet langer konden ophouden. Hun leenband met de hoofdtak is eveneens geslaakt. De bronnen geven niet aan of hun financiële neergang is veroorzaakt door problemen in de familiesfeer, of dat de verwijdering tussen de hoofdtak en deze bastaarden nu juist met de armoedeval van de laatsten is begonnen. De indruk blijft hangen dat de overdracht van hun (bescheiden) leengoed in eigendom als 'oprotpremie' diende.

Het patronagenetwerk van de heren van Wassenaar bepaalde niet alleen in grote lijnen het leven en de loopbanen van de hier beschreven bastaarden, maar tot op zekere hoogte ook dat van hun wettige nakomelingen. Zelfs wanneer zij *inter pares* optraden, zoals bij dorpsveten of in de Leidse schepenbank, waren hun hoog-adellijke 'neven' doorgaans op de achtergrond aanwezig, bijvoorbeeld als ambachtsheer, burggraaf of raadsheer. Pas in het laatst van de vijftiende eeuw manifesteerde de Leidse tak Horst zich prominent buiten de invloedssfeer van de burggrafelijke hoofdtak. Maar toen was de macht van deze heren na jaren van partijtwist ook al tanende.

Stamboomfragment van de heren van Wassenaar (oudste tak, 1200-1523+) met enkele bastaardtakken (*cursief* gedrukt)